

Лекція 13. Вплив глобалізації на трансформацію українського суспільства

План

1. Збереження цілісності суспільства – важлива проблема соціально-гуманітарного знання держави.
2. Дослідження вітчизняними науковцями соціальних змін в українському суспільстві.
3. Економічні реформи як засіб трансформації суспільства.
4. Демографічні зміни в сучасній Україні.
5. Соціокультурні зміни в пострадянському українському суспільстві.

1. Збереження цілісності суспільства – важлива проблема соціально-гуманітарного знання держави

Протягом останніх трьох десятиліть *в житті українського суспільства відбулися кардинальні зміни*, що зумовили перехід до якісно інших засад функціонування, іншої *економічної системи*, іншої *соціальної структури*, іншої *політичної системи*, іншої *моделі соціального управління*, трансформації соціокультурних відносин, а головне – *формування нового соціокультурного типу особистості людини*.

Проблемі осмислення українського суспільства як великої соціальної системи присвячені роботи багатьох вітчизняних науковців. На нашу думку, *визначальним критерієм в оцінці їхньої значимості* постає *створення нового знання, яке попереджає соціальних суб'єктів про ті загрози, перед якими вони опинилися*. Поряд із матеріальним та духовним виробництвом перед людьми постійно постає проблема забезпечення (створення, виробництва, оновлення, збереження) *безпечних умов життєдіяльності*. Тому необхідно звернути увагу на роботи авторів, які виявилися найбільш переконливими у питаннях про *загрози, небезпеки, ризики і виклики, перед якими опинилося пострадянське українське суспільство*.

Саме аспекти збереження цілісності та безпеки функціонування стають пріоритетними в галузі соціально-гуманітарного знання будь-якого сучасного суспільства. На нашу думку, найкращою ілюстрацією цієї дуже актуальної проблеми є відношення провідних інтелектуалів Сінгапуру до соціальних змін у цій країні. До 1990 року **Лі Куан Ю** очолював уряд Сінгапуру і впродовж трьох десятиліть організовував життєдіяльність суспільства таким чином, що соціальні зміни в ньому назвали *сінгапурським «економічним дивом»*. **Лі Куан Ю** у книзі *«Із третього світу в перший. Історія Сінгапуру: 1965-2000»* охарактеризував той нелегкий шлях соціально-економічних, політичних і культурних перетворень, які пройшло сінгапурське суспільство до свого процвітання. Автор виділив кілька проблем, що постали перед Сінгапуром після здобуття незалежності: 1) зовнішня безпека країни – «домогтися визнання як незалежної держави і вступу до ООН»; 2) внутрішня безпека країни – збереження цивільного правопорядку; 3) найважливіша проблема – стан економіки: «як забезпечити достойний рівень життя народу?» Виходячи з цих реалій, **Лі Куан Ю** дійшов такого висновку: «щоб вижити, місто-країна, розташоване на одному з багатьох островів Південно-Східної Азії, просто не може йти звичайним шляхом. За будь-яку ціну нам треба було перетворитись на єдиний, могутній народ, здатний легко

приспосовуватися до змін; народ, який зміг би розв'язувати ті самі завдання, в яких наші сусіди прагнули нас обійти». Щоб за тридцять років пройти *шлях від злиднів до процвітання*, уряду довелося долати перепони, які здавалися нездоланими. У 1959 році, коли Лі Куан Ю вступив на посаду прем'єр-міністра, валовий дохід на душу населення Сінгапуру становив 400 американських доларів, а в 1990 році, коли він пішов з посади – понад 12 200, а в 1999 р. – вже 22 000. *Сучасний стан процвітаючого Сінгапуру не є підставою для безпечного самопочуття його еліти*. Проблему забезпечення адекватних відповідей на виклики нових соціальних реалій актуалізує **К. Махбубані** в книзі «**Чи виживе Сінгапур? Як місто-держава готується до нових викликів**». Дослідник провокаційно запитує: «Чи виживе Сінгапур?» і пропонує три варіанти відповіді: так, ні, можливо. Кожен із названих варіантів розглядається як імовірний. *Майбутнє міста-дежави Сінгапуру визначатиметься здатністю суспільства зберігати свою цілісність, а у вирішенні цієї проблеми головну роль відіграють не матеріальні чинники, а духовні – ті, що визначають дух Сінгапуру: культура, освіта, духовність громадян*. Отже, вирішення проблеми збереження цілісності суспільства залежить від його розвитку, від характеру соціальних змін, що зумовлюється тим шляхом, яким правлячі кола ведуть суспільство.

Таким чином, збереження цілісності суспільства постає важливою проблемою соціально-гуманітарного знання кожної держави, а особливо – пострадянської України.

2. Дослідження вітчизняними науковцями соціальних змін в українському суспільстві

Провідну роль у дослідженні соціальних процесів у пострадянському українському суспільстві відіграють наукові інститути НАН України. Науковці **Інституту соціології НАН України** за ініціативою соціологів **Н. Паніної** та **Є. Головахи** з 1992 р. здійснюють фундаментальне дослідження «**Українське суспільство. Моніторинг соціальних змін**». Цей тридцятирічний проєкт має непереврене значення в осмисленні життя українського суспільства. За оцінкою дослідників, «український моніторинг виконує п'ять основних функцій: а) діагностичну: він дозволяє отримати соціографічні матеріали, що створюють надійну фактологічну базу даних для оцінки та аналізу стрімких соціальних трансформацій, коли принципово змінюється соціальна структура суспільства, його інститути та нормативно-ціннісна система; б) прогностичну: на основі даних моніторингу можна спрогнозувати ймовірні напрями розвитку трансформаційних процесів в Україні: формування громадянського суспільства, становлення ринкової економіки, модернізація політичної системи тощо; в) проєктну: моніторинг дає основу для побудови моделей соціального розвитку у період трансформації, у тому числі на основі виявлення причин виникнення та посилення соціальних конфліктів; г) планування: моніторинг дає можливість використовувати адекватну оцінку соціальних змін та їх обліку в практиці повсякденного соціального управління та розробки стратегій суспільних реформ; д) просвітницьку, яка має дві складові: 1) інформаційну: матеріали моніторингу використовуються у вузах при вивченні студентами різних соціогуманітарних дисциплін – соціології, політології, економіки, менеджменту тощо, використовуються журналістами при підготовці теле- та радіопередач,

публікацій у газетах та журналах, політики оперують матеріалами моніторингу для підготовки проектів законів та проведення дебатів; 2) наукову: проведені дослідження є основою для створення в українській соціології *теорії суспільства, що трансформується*, насамперед нормативно-особистісної концепції **Н. В. Паніної**». Також науковці Інституту соціології провели дослідження *соціальних змін в українському суспільстві в ході російсько-української війни*. Серед вчених Інституту багаторічною працею відзначилися такі науковці як **В. Ворона, Є. Головаха, Н. Паніна, М. Шульга, Л. Сохань, Л. Бевзенко, В. Бурлачук, О. Вишняк, О. Злобіна, С. Дембіцький, Н. Костенко, С. Макєєв, В. Пилипенко, І. Прибиткова, О. Рєзник, А. Ручка, В. Степаненко, В. Тарасенко, Г. Чепурко, О. Шульга** та інші.

У 2011 р. вітчизняний соціолог **М. Шульга** в книзі *«Дрейф на узбіччя. Двадцять років суспільних змін в Україні»* попереджав про те, що соціальні, економічні, політичні та культурні зміни не лише призвели до дезінтеграції українського суспільства, але й загрожують його цілісності.

Таким чином, *дослідження науковцями соціальних змін у пострадянському українському забезпечило продукування наукового знання, необхідного для створення ефективної моделі соціального управління.*

3. Економічні реформи як засіб трансформації суспільства

На зорі незалежності України правлячий клас проголосив *курс на проведення ринкових реформ*, тобто перехід від адміністративно-командної, планової економіки, що ґрунтувалася на державній та колективній власності на засоби виробництва, до ринкової економіки, що ґрунтується на приватній власності. Тому економічні реформи стали провідною, якщо не визначальною складовою соціальних перетворень, а дослідження впливу ринкових реформ на життєдіяльність суспільства визначили один із основних напрямів осмислення соціальних змін в Україні.

Серед наукових установ, які глибоко досліджують зміни в економіці України, виділяється *«Інститут економіки та прогнозування НАН України»*. Академік **В. Гєєць**, який тривалий час очолює роботу Інституту, організував проведення низки досліджень у галузі економіки України. Серед цих наукових праць відзначаються фундаментальністю *Національні доповіді «Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави»* і *«Новий курс: реформи в Україні. 2010–2015»*. Вченими поставлено таку мету: *«окреслення сформованого вітчизняною академічною наукою концептуального бачення принципово нового курсу здійснення в Україні назрілих модернізаційних перетворень, конкретних завдань і механізмів їх реалізації»*. Вони фактично розробили *стратегію розвитку суспільства, що відкривала шлях до модернізації українського суспільства на основі національних інтересів українського народу, збереження його єдності та цілісності*.

Як відповідь на виклики кризового характеру трансформації економіки в Україні вітчизняні економісти розробили низку моделей реформування економіки та суспільства. **О. Соскін** розробив *модель народного капіталізму*, бо в Україні «склалася ситуація, що потребує якісної зміни економічної моделі розвитку та відповідних глибинних зрушень у структурі власності та інших інститутів. Щоб уникнути поглиблення економічної, фінансової та соціальної

кризи з потенційними серйозними наслідками для економіки і добробуту, економічну модель України має бути переорієнтовано зі стимулювання та фінансової підтримки великого фінансово-промислового капіталу на розвиток конкуренції, оптимізацію регулятивних функцій держави та її ролі в національному процесі відтворення, усіяку активізацію малого і середнього бізнесу. Фактично це означає зміну економічної моделі розвитку України: з моделі державно-монополістичного, кланово-олігархічного капіталізму на модель народного капіталізму, що має реальний потенціал для того, щоб краще і швидше подолати проблеми, пов'язані з перманентним дефіцитом державного бюджету та стрімким збільшенням державного зовнішнього і внутрішнього боргу, збалансувати попит та пропозицію, стимулювати розвиток внутрішніх ринків капіталу і вийти на траєкторію економічного росту».

А. Філіпенко описав *модель народної економіки* для України, принципи якої близькі до скандинавської моделі. Вона передбачає широке залучення громадян до всіх економічних процесів, починаючи з реальної приватизації та акціонування в інтересах переважної частини суспільства (а не групи олігархів, як це сталося в Україні), та до управління підприємствами і установами всіх форм власності. Для виправлення ситуації, яка в соціальному вимірі набуває загрозливого характеру, потрібно обмежити обсяги власності в одних руках, щоб протидіяти латифундації на селі, яка вже зустрічається, та надконцентрації промислової власності, яка нині існує. В управлінні підприємствами різних типів в Україні практично не беруть участі громадяни. Водночас у розвинутих країнах вагому роль у вирішенні соціальних і виробничих питань на всіх рівнях відіграють профспілки, які реально захищають інтереси трудящих, долучаються до управління компаніями і фірмами. Одним із важливих напрямів модернізації суспільства є формування в Україні раціональної економіки. Її основу складає економічна зацікавленість, тобто прагнення підприємців, у т.ч. власників акцій, до максимізації прибутку: землевласники хочуть отримати відповідну ренту, капіталісти – вигідний відсотковий прибуток на капітал; робітники зацікавлені в отриманні суспільно необхідного рівня заробітної платні. Як модель народної економіки, так і модель народного капіталізму, орієнтує на роздержавлення економіки і має антиолігархічну спрямованість. Відмінність між ними в тому, що в моделі **О. Соскіна** *пріоритет надається капіталізації суспільства*, а в моделі **А. Філіпенка** – *соціалізації*.

В. Тарасевич розробив *модель державного соціалізованого капіталізму*, він пропонує гармонізувати процеси капіталізації та соціалізації в Україні. «Ставлячи високі вимоги до молодій національній державі, українці впевнені в необхідності значно її посилити, щоб вона могла забезпечити відповідний національному характерові та інтересам більшості громадян *курс на демократичну ліберальну соціалізацію суспільства і модернізацію країни*. Тому держава повинна мати більш потужний капітал і ресурси, ніж національна буржуазія, стати більш ефективним загальнонаціональним капіталістом на службі народу. Інакше кажучи, у сучасних умовах *державний соціалізований капіталізм* значно більшою мірою відповідає названому курсу, ніж панівний олігархічний».

О. Кендюхов обґрунтував *концепцію створення постіндустріальної економіки України*. Він доводить, що сучасна держава виступає інститутом,

покликаним забезпечити довгострокове благополуччя суспільства і саме це має бути сенсом існування держави, визначати її головну мету. Забезпечення довгострокового благополуччя українського суспільства можливе за умови, якщо українська економіка досягне високої стійкої конкурентоспроможності в умовах глобальної конкуренції. У доступний для огляду період рівень життя населення та екологічну безпеку будуть забезпечувати біотехнології, інформаційно-комунікаційні технології, нанотехнології, створення нових матеріалів, несировинні джерела енергії, транспорт, технології, пов'язані із захистом довкілля. Все це призведе до стрімкого посилення міжнародної конкуренції за інтелектуальні ресурси. Якщо постіндустріальна інтелектуальна економіка в Україні не буде створена протягом найближчих 20-25 років, то реальне майбутнє України – територія для розміщення шкідливих виробництв із дешевою робочою силою. Єдиний вихід – форсоване формування постіндустріальної інтелектуальної економіки в Україні шляхом забезпечення зростання інтелектуального капіталу та розвитку інтелектуальної праці як основних факторів виробництва. І цей процес зобов'язана ініціювати й активно реалізовувати держава.

Таким чином, *в пострадянському українському суспільстві економісти продуктивно працювали над проблемою оптимізації ринкових перетворень з метою створення сучасної ефективної економіки.*

4. Демографічні зміни в сучасній Україні

Поряд із економічним формувалася демографічний напрям розвитку теорії соціальних змін. *Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України* спеціалізується на системних дослідженнях проблем демографічного і соціального розвитку. Серед наукових здобутків цього Інституту слід зазначити публікації таких видатних вчених як **С. Пирожков, Е. Лібанова, О. Гладун** та інші. Зусилля науковців Інституту завжди були спрямовані на збереження і відтворення демографічного потенціалу України, але правлячі кола, проігнорували їхні розробки. **О. Шнипко** справедливо зазначає: «Найбільш трагічним з провалів української влади є те, що вона, маючи потрібні для цього можливості та ресурси, **не зуміла подолати тенденції вимирання народу**. ... За активної неучасті (...неспроможності) національної політичної еліти незалежна Україна так і не спромоглася виробити **Стратегію національного розвитку України на 20-30 річну перспективу**, яка відповідала б сучасним реаліям, суспільним очікуванням та сподіванням» [38, с. 194-195].

Серед наукових праць у галузі сучасної української демографії чільне місце посідають монографія **О. Гладуна «Нариси з демографічної історії України ХХ століття»** і колективна монографія **«Населення України. Демографічні тенденції в Україні у 2002–2019 рр.»**, у якій досліджено тенденції народжуваності, смертності і міграції за період 2002–2019 рр., представлено демографічний прогноз до 2100 р. за різними сценаріями, визначено основні напрями соціально-демографічної політики.

Загрозливі тенденції у змінах народонаселення України сформувалися ще в 90-х рр. ХХ ст., але в центрі уваги громадськості проблема демографічної кризи опинилася після Всеукраїнського перепису населення 2001 р. За результатами **Всесоюзного перепису населення 1989 року** населення УРСР становило **51 452**

тис. осіб. Станом на 01.01.1993 р. населення України досягло 52 243 тис. осіб, тобто воно сягнуло максимуму за всю історію країни. За даними *Всеукраїнського перепису населення 2001 р.* населення України склало 48 457 тис. осіб. Це означає, що за даними цього перепису в порівнянні з попереднім населення України скоротилося на 3 млн. осіб, а якщо порівнювати з 1993 роком, коли воно було найвищим, то скорочення складає 3,78 млн. осіб. З 1993 р. відтворення населення в Україні характеризувалося наростанням негативних тенденцій, що засвідчили загрозу демографічної катастрофи. **Е. Лібанова** констатує, що за офіційними даними населення України в 1995 р. за один рік скоротилося 299,7 тис. осіб, у 1996 р. на 309,5 тис., у 1997 р. на 311,6 тис., у 1998 р. на 300,7 тис., у 1999 р. на 350,0 тис., у 2000 р. на 373,0 тис., у 2001 на 369,5 тис. За цей період процес вимирання українців прискорився і досяг рівня, коли щодня їх ставало приблизно на одну тисячу менше.

Таким чином, українські вчені забезпечили дослідження демографічних процесів на належному рівні, попереджали про загрози, перед якими опинився демографічний потенціал України.

5. Соціокультурні зміни в пострадянському українському суспільстві

В осмисленні соціальних змін в Україні поряд із економічним та демографічним швидко формувався *соціокультурний напрям*, який зайняв одне із провідних місць у вітчизняній науці. Після здобуття Україною незалежності *формаційний підхід* разом із його теоретичним фундаментом – марксизмом – на всьому пострадянському просторі було відкинуто, як пережиток, який не може бути корисним для розуміння суспільства. Тоді ж в Україні для вивчення суспільства було запроваджено домінуючий на Заході *цивілізаційний підхід*, відповідно до якого основою життєдіяльності суспільства визнається не економіка, а культура. Зміна підходу до вивчення суспільства зумовила кардинальну зміну методології та інструментарію його дослідження, а також формування іншої моделі системи управління ним. Тепер в управлінні суспільством головним об'єктом дослідження постає не економічна діяльність та народногосподарські досягнення, а культурні засоби впливу на суспільство, що спрямовані на формування певних цінностей, але нерідко ці засоби використовуються для маніпулювання свідомістю людей. Як засвідчує наш вітчизняний досвід, в такій моделі управління, реальні соціальні процеси нерідко підміняються імітаційними. Цивілізаційний підхід, як і будь-який інший методологічний підхід, має як сильні, так і слабкі сторони.

Визначальну роль у дослідженні цивілізаційного розвитку людства, проблем глобальної безпеки, соціокультурного розвитку різних суспільств відіграв *Інститут світової економіки та міжнародних відносин НАН України (ІСЕМВ)*. Діяльність цієї наукової установи включала міжнародні економічні та політичні дослідження, розробку напрямів економічного та зовнішньополітичного розвитку України. Знайомство з роботами науковців ІСЕМВ, таких як **О. Білорус**, **С. Кримський**, **Ю. Павленко**, **Ю. Пахомов**, засвідчує, що в їхніх дослідженнях міститься *аналіз соціальних явищ та процесів, які породжують загрози, небезпеки, ризики та виклики для українського народу та інших соціальних суб'єктів.*

Книга видатних українських вчених **С. Кримського** і **Ю. Павленка** «*Цивілізаційний розвиток людства*» присвячена розробці нових підходів до розуміння історії, узагальненому осмисленню цивілізаційного розвитку людства та місця в ньому України. В книзі подається розуміння пізнання в системі культури творчої діяльності, розкриваються визначальні принципи цивілізаційного процесу у його органічному зв'язку з етноісторичним розвитком, висвітлюються культурні архетипи та цивілізаційна ідентичність українського народу, визначаються глобальні культур-цивілізаційні зрушення на межі тисячоліть. ***Знання про соціокультурну специфіку суспільства є надзвичайно важливим чинником соціальних змін.*** Оскільки саме опора на цивілізаційну природу суспільства стала одним із визначальних чинників успішної модернізації таких азійських країн як Гонконг, Китай, Південна Корея, Сінгапур, Тайвань, Японія, то правлячі кола України, якщо вони дійсно прагнуть до збереження і процвітання України, мають створити сучасну модель соціального управління, яка спирається на соціокультурну специфіку суспільства.

Таким чином, вітчизняні науковці створили актуальне наукове знання про соціальні зміни в українському суспільстві, про вплив ринкових реформ на трансформацію суспільства, про демографічну кризу, про цивілізаційний підхід у дослідженні суспільства, про соціокультурний розвиток людства та місце в ньому України.